

ŞƏFFAFLIQ İLLÜZİYASI

Esmira SƏFƏROVA RƏHMAN*

Xülasə: Tərcüməçiyə MD-də mətnin şərh edilməsi və onun HD-də yenidən kodlaşdırılması etibar edilir, lakin yekun mətdə onun varlığının hiss olunması xoş qarşılanmır və mümkün qədər gizli qalmalıdır. Müəlliflərin şəffafliq illüziyası adlandırdıqları da məhz budur, tərcüməçinin səsi demək olar ki, eşidilməməlidir və oxucuda sanki orijinalı və ya onun qədər yaxşı olan surətini oxuyurmuş kimi təəssürat yaranmalıdır. Bunun kökündə tarixən tərcüməyə aşağı status verilməsi dayanır. Lakin HM nə qədər səlis və şəffaf olsa da, tərcüməçinin iştirakı nə qədər nəzərə çarpmasa da, onların səsi heç vaxt tamamilə eşidilməyə bilməz, çünki bu, bütün leksik seçimləri, qrammatik formaları, cümlə quruluşu ilə tərcüməçinin səsini özündə əks etdirən tərcümənin özüdür.

Açar Sözlər: Şəffafliq, Hədəf Dili, Məxəz Dili, İllüziya, Tərcümə Mətni, Tərcüməçinin Səsi

The Illusion of Transparency

Summary: The translator is trusted to interpret a text in the SL and to recode it in the TL but his presence is not welcome in the final text and needs to remain as hidden as possible. This is what authors call the illusion of transparency, the voice of the translator becomes nearly silent, and the reader has the impression that s/he is reading the original or a replica that is as good as. This has its origins in the historical inferior status of translation. But, however fluent and transparent a TT is and however quiet the presence of the translator may seem to be, their voice can never be absolutely silent, since it is the translation itself, with all its lexical choices, grammatical formations, textual structure, that contains the voice of the translator.

Key Words: Transperancy, Source Language, Translation Language, Translation Text, Translator Voice

Giriş

Tərcümə prosesi zamanı tərcüməçinin etdiyi seçimlər orijinala uyğun hədəf mətnin hazırlanması üçün çox vacibdir. Bu qərarlar dillərarası ünsiyyətdə mühüm rol oynayır və mahiyyət etibarilə tərcüməçinin səsini (özünəməxsus yanaşmasını) əks etdirir. Buna baxmayaraq, şəffaf (tərcümə olduğu bilinməyən) tərcümələrə olan meyillilik bu yanaşmanı kölgədə qoymağa çalışır və tərcümənin keçmişdə ənənəvi olaraq oynadığı ikinci dərəcəli rolla əlaqəli olduğu özünü açıq şəkildə biruzə verir. Bu məqalə tərcümənin nə olduğunu və tərcüməçinin bu prosesdə oynadığı rolu qısaca xatırlatmaqla başlayan, tərcüməçinin səsi anlayışından və tərcümədə mövcud olan təsiredici amillərdən bəhs edir. Daha sonra şəffaf tərcümələrə olan meyilliliyin bu səsi necə susdurmağa çalışdığı və buna nə dərəcədə nail olduğu barədə müzakirələr aparılır.

1. Əsas Məsələ

Tərcüməçinin səsi məsələsini müzakirə etməzdən əvvəl tərcümənin nə olduğunu və bu prosesdə tərcüməçinin oynadığı rolu xatırlamaqda fayda var. Hatim və Munday (2004: 6) tərcüməni “yazılı mətnin məxəz dildən (MD) hədəf dilə (HD) çevrilməsi prosesi və məhsulu, proses və məhsulun ayrılmaz hissəsi olan koqnitiv, linqvistik, mədəni və ideoloji hadisələrlə birlikdə müəyyən bir sosial-mədəni kontekstdə tərcüməçi tərəfindən aparılan proses və məhsul” kimi təsvir edir. Oxşar şəkildə, Lavendoski (Seago 2008: 1) bunu “mənanın” bir linqvistik işarələr toplusundan digərinə ötürülməsi kimi görür. Nida (Basnett, 2002) tərcümə prosesini məxəz mətnin (MM) deşifrə edilməsi, həmin məlumatın ötürülməsi və onun hədəf mətdə (HM) yenidən qurulması kimi izah edir.

Bu prosesdə tərcüməçinin işi “çatdırılacaq mesajın başqa kodun işarələri ilə kodlaşdırıldığı işarələr verilmiş istinad sistemine əsasən əsas məlumatın mahiyyətini qoruyub-saxlamaqla” əvəz edilməsidir (Ludskanov, Bassnett 2002: 25). Nyumark (1987) deşifrə edilmə və yenidən kodlaşdırma prosesində nəzərə alınmalı olan bir sıra amillərin olduğunu vurğulayır: bir tərəfdən MM-nin müəllifinin üslubu, MD-nin normaları, mədəniyyəti və

* Baş Müəllim, BAAU “Xarici dil və ədəbiyyat” Kafedrası, T198046@baau.edu.az, ORCID ID: 0000-0001-5527-9836.

sistemi və ənənəsi, digər tərəfdən isə HM-nin oxucusu, HD-nin normaları, mədəniyyəti, sistemi və ənənəsi. Bu ikisinin arasında tərcüməçi yer alır Nord (Munday 2001). Buna nəzərdə tutulan mətn funksiyaları, auditoriya, mətnin qəbul edildiyi vaxt və yer, vasitə və tərcümənin motivi haqqında məlumat verəcək tərcümə mütəxəssisinin rolunun vacibliyini də əlavə edir. Nord, həmçinin, tərcüməçiyə mövzu, məzmun, fərziyyələr və mətnin tərkibi, qeyri-verbal elementlər, leksikologiya, cümlə quruluşu və spesifik (supersegmental) xüsusiyyətlər ilə bağlı əsas məlumatları təqdim edəcək MM-nin təhlil edilməsinin rolunu vurğulayır. Bütün bu məlumatlar tərcüməçiyə HM-i yaradarkən bir sıra imkanlar, eyni zamanda da məhdudiyyətlər yaradacaqdır və onun işi xüsusi kontekstdə əhəmiyyətini və sosial-mədəni mühit, janr, sahə, tenor, rejim və s. kimi aspektləri nəzərə alaraq ifadələri, cümlələri və sözləri seçməklə MM-ni HM-yə çevirməkdir (Bassnett, 2002).

Bəzi hallarda, tərcüməçinin etməli olduğu dəyişikliklər, tərcüməçidən asılı olmayan, MD və HD arasındakı dil və mədəniyyət fərqləri vasitəsilə müəyyən edilir. Digər hallarda, orijinala daha uyğun tərcümə ərsəyə gətirmək üçün uyğunlaşma “tərcüməçinin məqsədli şəkildə etdiyi seçimlər” (Trosborg, 2000: 221) nəticəsində yaranır (Trosborg 2000: 221). Bu seçimlər, istər məcburi, istərsə də tərcüməçinin öz istəyi ilə edilməsindən asılı olmayaraq, Hermansın (Hatim və Munday 2004: 353) tərcüməçinin “səsi” adlandırdığı məvhumdur, yəni tərcüməçinin HM-dəki əsas iştirakıdır. O’Sullivan (2003) bu fikirlə razılaşır və iddia edir ki, bu iştirak seçilmiş strategiyalarda və tərcüməçinin tərcümə edilmiş mətnlə bağlı mövqeyində aydın görünür.

1. Strategiyalar

Bir neçə sadə misal, tərcüməçilərin yekun tərcümədə bir növ səsini eşitdirməsi üçün etməli olduğu bəzi seçimləri və strategiyaları, həmçinin konkret strategiyanın seçilməsi prosesinin qısa izahını əks etdirir. İspaniya ərazisində öz İngilis proqram təminatı lisenziyasının satılması ilə bağlı xidmətlərini təqdim edən şirkətin veb saytının və əlaqəli sənədlərin tərcüməsini əhatə edən lokallaşdırma layihəsində tərcüməçi bir sıra İT istinadlarını ingilis dilində saxlamaq qərarına gəlib (proqram təminatı, aparat təminatı, lisenziyaların növü). Tərcümə cəhətdən bu, əcnəbiləşdirmə strategiyası və ya məzəx mətndən götürülmüş sözlərdən hədəf mətndə istifadə edilməsi kimi qəbul edilə bilər. Buna baxmayaraq, tərcüməçi bu terminologiyanın bəzilərinin İspaniya Kral Akademiyası (İspan dili məsələləri üzrə səlahiyyətli orqan) tərəfindən qəbul edildiyi və İT mövzuları ilə bağlı İspaniyada ingilis terminlərinə üstünlük verildiyindən xəbərdar idi. Əsas sənəfin tərcüməsində “Hazırkı məzənnədən yararlanırsınız mı?” ifadəsi “Aproveche la actual cotización de la libra esterlina” (Funt sterlinin cari qiymətindən yararlanın) kimi verilmişdi. Bu, ispan dilində danışanların üstünlük verdiyi, daha çox birbaşa üslubu əks etdirən sual cümləsinin təsdiq cümləyə çevrildiyi transpozisiya nümunəsidir. Veb sahifənin digər bölməsində müflisləşmə üzrə mütəxəssis və keys meneceri kimi terminlər də daxil olmaqla, Böyük Britaniya şirkətləri üçün müflisləşmə prosesini izah edən proqram təminatı lisenziyalarının satın alınmasından bəhs edilir. Bu, lisenziyaların satın alınması əməliyyatı ilə bağlı məsələlər barədə uğurlu bir şəkildə məlumat verilməsi məqsədi ilə tək-cə konkret terminologiyanın deyil, həm də İspaniyadakı şirkətlərin müflisləşməsi prosesinin uyğunlaşdırılmasını tələb edirdi.

Bu nümunələrdə tərcüməçinin seçimlərinin ən uyğun seçim olub-olmaması müzakirə edilə bilər, lakin aydın olan məsələ budur ki, MM-in hazırlanması üçün istifadə edilən strategiyalar, hədəf dilin oxucularının orijinal MM-ə çıxışı olmadıqda və MD-i başa düşə bilmədikləri halda onlar üçün aydın olmayacaqdır. Beləliklə, Hermansın tərifinə görə, tərcüməçinin səsi yalnız həm MM, həm də HM-nin təzadlı təhlili, yəni “tərcümənin orijinala müqayisəsi və qrammatik, leksik və daha çox fonestetik uyğunluqların yoxlanılması” vasitəsilə eşidilə bilərdi (Newmark 1991: 23). Bu cür təhlil tərcüməçilərin tərcümə etmək üçün işləyib hazırlamalı olduqları strategiyaları, qarşılaşdıqları məhdudiyyətləri və bu

məhdudiyətlər ətrafında necə işlədiklərini əks etdirəcəkdir (Lefevere və Bassnett O'Sullivan 2004-də sitat gətirmişdir). Tərcüməçinin səsini eşitməyin və tətbiq olunan strategiyaları qiymətləndirməyin alternativ yolu tarixin müxtəlif dövrlərinə aid klassik əsərlərin tərcüməsində xüsusilə faydalı olan, hədəf dilin məxsus olduğu mədəniyyətin zövq və normalarında baş verən dəyişiklikləri əks etdirən və beləliklə də tərcüməçinin mövcudluğunun aydın göründüyü MM-nin təkrar tərcümələrinin təhlili ola bilər (Hatim və Munday, 2004). Əlbəttə, bəzi situasiyalarda kifayət qədər məqbul olsa belə, tərcüməçinin “susması”nın sadəcə bir illüziya olması iddia edilə bilər.

Digər situasiyalarda isə tərcüməçinin səsi daha aydın şəkildə hiss olur və oxucu oxuduqlarının tərcümə olduğunu başa düşür. Bunun bariz nümunəsini ispan qəzetlərindən birində ədəbi məqalənin tərcüməsində görmək olar. Burada “Marinero en Tierra” kitabının adı altında tərcüməçinin qeydi əlavə edilmişdir. Bu qeyddə izah edilir ki, “bu, ispan şairi Rafael Albertinin (1902-1999) 1924-cü ildə nəşr olunmuş kitabıdır”. Bu halda, bu, tərcüməçinin öz seçimi idi, çünki bu məlumat, məsələn, mətnin əsas hissəsində mötərizə vasitəsilə çatdırıla bilərdi. Buna baxmayaraq, oxucuya aydın olur ki, bunlar tərcüməçinin sözləridir və bu məlumat mənbə mətnə yer almayıb.

Venuti (1995) tərcüməçilər üçün oxucuların onları daha çox ayırd edə biləcəkləri əcnəbiləşdirmə adlandırılan başqa bir strategiya təklif edir. Bu, “MM-in əcnəbiliyini vurğulamaqla tərcüməçinin varlığını göstərmək üçün nəzərdə tutulmuş qeyri-səlis və ya yadlaşdırıcı tərcümə üslubunun” qəbul edilməsindən ibarətdir (Venuti Munday 2001: 147) və MM-in strukturuna və sintaksisinə ciddi riayət edilməsinə, digər vasitələrlə yanaşı, kalkalar və arxaik strukturların istifadəsinə də zəmin yaradacaqdır. Bu yanaşma ingilisdilli xalqların hegemonluğuna qarşı çıxmağı hədəfləyir və şəffaf və səlis tərcümələr hazırlamaq tendensiyasına bir növ cavab reaksiyadır, bu konsepsiya aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçirilir.

Oxucunun tərcüməçinin varlığından xəbərdar olduğu son vəziyyətlərdən biri də pis tərcümələrdir. “Por favor, piense en los próximos pasajeros al utilizarlo” cümləsi “Xahiş edirik, istifadə edərkən növbəti sərnəşinləri də nəzərə alın” kimi verilmişdir. Bu geriyə tərcümə nümunəsində yenidən kodlaşdırma prosesi zamanı tərcüməçinin HD haqqında kifayət qədər məlumatlı olmadığı açıq-aydın görünür və oxucu “tərcüməçinin” sözlərini oxuduğunun fərqiində olur.

Bütün bu nümunələrdə, hətta sonuncuda belə tərcüməçi tərəfindən tərcümə strategiyalarının seçilməsi və tətbiq edilməsində əsas məqsəd “hədəf dilinin cümlə quruluşu, terminologiyası, mətnin uyğunluğu və müəllifə və onun niyyətinə sadıqlığı ilə bağlı həmin dilin normalarına hörmət etməkdir” (CIOL 2006:16). Bununla belə, Venuti (1995) daha da irəli gedərək iddia edir ki, hal-hazırda HM-də xarici linqvistik və ya üslub xüsusiyyətlər yoxdursa və HD-də səlis şəkildə oxunulursa, bu, oxucular, nəşriyyatçılar və tənqidçilər tərəfindən məqbul hesab edilir. Belə görünür ki, Səlahiyyətli Dilçilər İnstitutu (2006: 12) bu fikri dəstəkləyir, çünki onların tərcümələrin qiymətləndirilməsi meyarlarında tərcüməçilərin HM hazırlayarkən “əvvəlcə hədəf dildə yazılmış kimi oxumağ” ı hədəf almalı olduqları qəbul edilir. Buna baxmayaraq, Venuti (1995) bizə xəbərdarlıq edir ki, tərcümə nə qədər səlis olarsa, tərcüməçi bir o qədər görünməz olur. Schaffner (1999: 61) hesab edir ki, tərcüməçidən MM-in orijinalı oxumaq qədər keyfiyyətli “orijinala sadıq surətini, etibarlı dublikatını və ya keyfiyyətli replikasını” yaratması və beləliklə də tərcüməçini “gözəgörünməz” etməsi gözlənilir. Bu, tərcüməçinin dürüstlüyünə və onun real mətn qədər yaxşı mətn yaratmaq bacarığına inamı nümayiş etdirir və onsuz mədəniyyətlərarası ünsiyyət mümkün deyildir (Hermans, 1996). Maraqlısı isə bundadır ki, gözlənti də ondan ibarətdir ki, ən uğurlu HM tərcümə olduğu ayırd edilməyəndir və tərcüməçidən gördüyü işdə heç bir iz buraxmamasını tələb edir (Schaffner, 1999: 62). Beləliklə, iddia edilə bilər ki, bir tərəfdən, tərcüməçi dillər və mədəniyyətlər arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsinə imkan verən əsas vasitəçi kimi qəbul

edilir və ya qəbul edilməlidir və tərcümə, sanki HD-də yazılmış kimi səlis oxunduğu zaman uğurlu hesab edilir. Digər tərəfdən isə, bunun baş verməsi üçün tərcüməçi mətni hazırlayarkən onun etdiyi seçimlərin və strategiyaların ayırd edilməməsi və oxucunun onlardan xəbərdar olmaması üçün mümkün qədər görünməz və sakit olmalıdır. Beləliklə, tərcümə tərcümə olunmuş mətn kimi oxunmayanda və orijinal mətn təəssüratı yaratdıqda uğurlu hesab edilir.

2. Şəffaflıq

Bu aşkar paradoks şəffaflıq illüziyası adlanır (Venuti 1995, Hermans 1996, Seago 2008). Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, şəffaf tərcümə bütövlük, ahəng və ekvivalentliyə zəmanət verir və keyfiyyətinə görə heç də orijinaldan geri qalmır; buna görə də insanlar Dostoyevski və Kafkanın oxuduqlarını iddia etdikləri vaxt əslində bir çox hallarda onların əsərlərinin tərcümələrini oxumuş olurlar (Schaffner 1999). Şəffaf tərcümə illüziyası iki əsas fikirdən ibarətdir: dillər və mədəniyyətlər arasındakı fərqlər neytrallaşdırıla bilər və mətnin bütün təfsir imkanları bir tərcümədə ümumiləşdirilə və ya ifadə oluna bilər (López və Wilkinson 2003). Hermans (1996: 5) iddia edir ki, bu illüziya tərcümə və tərcüməçilərin tarixən malik olduqları statusdan irəli gəlir, həmişə orijinallarla tərcümələr, müəlliflər və tərcüməçilər arasında iyerarxik fərq olub və tərcüməyə həmişə daha aşağı status verilib. Və bu, stereotipləşmiş ziddiyyətlərlə ifadə edilmişdir: “yaratıcılığa qarşı əvəzedici iş, ilkin versiyaya qarşı ikinci dərəcəli versiya, sənətə qarşı sənətkarlıq”. Bu aşağı status, tərcümənin 20-ci əsrin ortalarına qədər ayrılıqda akademik fənn hesab olunmağa başlamamasından da aydın görünür (Munday, 2001).

Buna baxmayaraq, gözlə görünən bu aşkar illüziyada, MM-nin səslərini, perspektivlərini və mənalarını şərh edən, onun müəyyən aspektlərini daha da dərinləşdirən və ya azaldan və oxucunu mövcud ola biləcək nüanslar, üslub və ya ironiya vasitəsilə istiqamətləndirən şəxs olduğu üçün tərcüməçinin işi hələ də ayırd edilə biləcək dərəcədədir (Schaffner 1999, O'Sullivan 2003). Nəticədə ortaya çıxan məhsulda, HM-də həmişə iki səs mövcud olur, MM-in müəllifinin səsi və tərcüməçinin səsi (O'Sullivan 2003) və bu zaman tərcüməçinin müdaxiləsini silməyə cəhd etmək əslində tərcümənin özünü silmək deməkdir (Schaffner 1999). Hermans (Hatim və Munday, 2004-cü ildə istinad edilmişdir) bu fikirlə razılışır və bildirir ki, tərcüməni oxuyarkən tərcüməçinin səsinə “eşitməməyimizin” səbəbi yalnız tərcümə ideologiyası, şəffaflıq illüziyasıdır.

Nəticə

Müntəzəm olaraq, tərcümənin nə olduğunu və MM-in deşifrə edilməsi, onun təhlili və şərh və HD-də yenidən kodlaşdırılması prosesində tərcüməçilərin həlledici rolunu xatırlamaq lazımdır. HM-nin hazırlanması MM və HM-nin xüsusiyyətlərindən (müəllif/oxucu kütləsi, funksiya, registr, MD/HD-in normaları və s.) və tərcümə sifariş verən şəxs tərəfindən müəyyən edilmiş tələblərdən (nəzərdə tutulan mətnin funksiyası və oxucu kütləsi, vasitə və motiv və s.) başlayaraq bir sıra təsirlərə malikdir. Bütün bu məlumatlarla, tərcüməçi orijinala uyğun tərcümə etmək üçün bir sıra seçimlər etməli və strategiyalar hazırlamalı olan həlledici şəxsə çevrilir. Bu seçimlər və strategiyalar tərcüməçiyə bir növ səsinə eşitdirməyə imkan verir, çünki tərcümənin seçdiyi bütün variantlar yekun HM-də əks olunacaq və bu kimi hallar, bir sıra nümunələrlə təsvir edilmişdir. Bu nümunələrdən bəziləri tərcüməçinin varlığının bəzən yalnız MM və HM-nin müqayisəli təhlili vasitəsilə necə aşkar oluna biləcəyini və beləliklə, həmin səs səviyyəsinin necə azaldığını göstərirdi. Tərcümələri səlisliyindən və HD-də orijinal kimi oxunmağa nə qədər yaxın olmasından asılı olaraq qiymətləndirən hazırkı tendensiya maraqlı bir paradoks yaradır: tərcüməçi MM-nin etibarlı və orijinala sadıq surəti olan, lakin eyni zamanda da tərcümə kimi oxunmayan mətn yaratmaq üçün strategiya və seçimlərdən (onların səsinə) istifadə etməlidir. Bundan əlavə, tərcüməçiyə MD-də mətnin şərh edilməsi və onun HD-də yenidən kodlaşdırılması etibar edilir, lakin yekun mətnə onun varlığının hiss olunması xoş qarşılanmır və mümkün qədər gizli qalmalıdır. Müəlliflərin

şəffaflıq illüziyası adlandırdıqları da məhz budur, tərcüməçinin səsi demək olar ki, eşidilməməlidir və oxucuda sanki orijinalı və ya onun qədər yaxşı olan surətini oxuyurmuş kimi təəssürat yaranmalıdır. Bunun kökündə tarixən tərcüməyə aşağı status verilməsi dayanır. Lakin HM nə qədər səlissə və şəffaf olsa da, tərcüməçinin iştirakı nə qədər nəzərə çarpmasa da, onların səsi heç vaxt tamamilə eşidilməyə bilməz, çünki bu, bütün leksik seçimləri, qrammatik formaları, cümlə quruluşu ilə tərcüməçinin səsini özündə əks etdirən tərcümənin özüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. BASNETT, S. (2002) Translation Studies London: Taylor and Francis
2. BAKER, M. (1992) In other words Oxon:Routledge
3. CHARTERED INSTITUTE OF LINGUISTS (2006) Diploma in Translation: Handbook and Advice to Candidates London: CIOL
4. HATIM, B. and MUNDAY, J. (2004) Translation: an advanced resource book. London: Routledge.
5. HERMANS, T. (1996) Translation's other London: UCL
6. LOPEZ, J.L. and WILKINSON, J. (2003) Manual de traducción. Barcelona: Gedisa. Spain.
7. MUNDAY, J. (2001) Introducing translation studies. London: Routledge
8. O'SULLIVAN, E. (2003) Narratology meets translation studies, or the voice of the translator in children's literature. Meta Vol. 48, No 1-2, pps. 197-207
9. NEWMARK, P. (1987) Manual de traducción. Madrid: Catedra. Spain.
10. NEWMARK, P. (1991) About Translation Philadelphia: Multilingual Matters
11. SEAGO, K. (2008) The voice of the translator London: City University London
12. SCHAFFNER, C. (1999) Translation and norms Philadelphia: Multilingual Matters
13. TROSBORG, A. (2000) Discourse analysis as part of translation training. Current issues in language and society. Vol. 7, No 3, pps. 205-228.
14. VENUTI, L. (1995) The translator's invisibility New York: Taylor and Francis.

